

สังคหวัตถุ: แนวทางป้องกันความขัดแย้งวิถีพุทธ

Sangahavatthu: Prevention conflict in the Buddhist way

พระครูพิสุทธิปัญญาภิวัฒน์ (นพณัฐ กิตติปัญญา)¹ และพระมหาสุเมฆ สมาหิโต²
Phrakhruphisutthipanyaphiwat (Noppanat Kittipanyo) and Phramahasumek Samahito

Received: January 8, 2020

Revised: May 17, 2020

Accepted: May 27, 2020

DOI: 10.14456/jra.2021.99

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวทางป้องกันความขัดแย้งวิถีพุทธ เพราะมนุษย์ไม่สามารถอาศัยอยู่ในโลกนี้เพียงลำพังคนเดียวได้ต้องอยู่ร่วมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไปและขยายเป็นสังคมที่กว้างใหญ่ขึ้น ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวเป็นสังคมมีทั้งผลดีและผลเสีย ผลดี คือ มีความปลอดภัยในการดำรงชีวิต มีกำลังใจในการทำงานที่เกินกว่าคนเดียวจะกระทำได้ มีพลังทางความคิดที่สร้างสรรค์ที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนความคิดซึ่งกันและกัน เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันก็ย่อมมีผลเสียด้วยเช่นเดียวกัน คือ ความขัดแย้งในมิติต่าง ๆ เช่น ความขัดแย้งภายในครอบครัว ความขัดแย้งในชุมชน ความขัดแย้งในสถานที่ทำงานตลอดจนความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคม และประเทศชาติซึ่งเกิดจากสาเหตุและปัจจัยหลายด้าน ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมาแล้วนั้นแม้ว่าจะมีกระบวนการในการระงับ หรือแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นแต่สิ่งที่คงอยู่ทั้งฝ่ายที่ถูกต้องหรือฝ่ายที่ผิด คือ ความพยายามที่เกิดขึ้นและเกาะกินให้เกิดเป็นบาดแผลภายในจิตใจซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ ดังนั้น การป้องกันความขัดแย้งจึงเป็นวิธีที่ดีโดยนำหลักสังคหวัตถุมานำประยุกต์ใช้ คือ 1. โอบอ้อมอารี 2. วจีไพเราะ 3. สงเคราะห์ผู้คน และ 4. วางตนเหมาะสมเป็นแนวทางในการป้องกันสาเหตุของความขัดแย้ง 5 ประการ คือ ความต้องการ การรับรู้ อำนาจ ค่านิยม ความรู้สึกและอารมณ์

คำสำคัญ: ความขัดแย้ง, วิถีพุทธ, สังคหวัตถุ

¹⁻² มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Corresponding author, e-mail: kitnoppnat2563@gmail.com, Tel. 094-6593599

Abstract

This academic article aims to propose guidelines capacity building prevention conflict in the Buddhist way because humans cannot live in this world alone. They must be together from two or more people and expand into a wider society. The impact of social integration is both good and bad. The good is safe for life. There is more morale that one person can do. Have the power of creative ideas resulting from the exchange of ideas with each other etc. At the same time, it also has a disadvantage as well. Conflicts in various dimensions. Such as conflicts within the family Conflict in the community Workplace conflicts as well as conflicts in society and the nation caused by many causes and factors. The conflict that arose, even if there is a process to suppress or resolve conflicts that arise, but what remains either the right or the wrong party is a vengeful occurrence and the island to make a wound within the mind that causes suffering. Therefore, prevention of conflict is a good way to apply the Sangahavatthu. 1. Bountiful 2. Virtuous 3. Supporting the people and 4. Putting oneself appropriately as a way to prevent the causes of the 5 conflicts Needs Perceptions Power Values Feelings and Emotions.

Keywords: Conflict, Buddhist way, Sangahavatthu

บทนำ

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม โดยสภาพธรรมชาติจะต้องดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันกับบุคคลอื่น ๆ มีการติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน พึ่งพาอาศัยกัน ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่อย่างอิสระตามลำพังแต่บุคคลเดียวได้ ด้วยเหตุผลสำคัญ 3 ประการคือ

1. ความจำเป็นในการรักษาชีวิต มนุษย์มีช่วงเวลานับแต่วัยทารก วัยเด็กซึ่งต้องพึ่งพาและเป็นภาระของพ่อแม่ยาวนานกว่าสัตว์อื่น ๆ จึงทำให้มนุษย์ต้องมีความสัมพันธ์ต่อกันเป็นระบบครอบครัว และขยายความสัมพันธ์ไปสู่ภายนอก เช่น เพื่อนบ้าน เพื่อนที่ทำงาน และเป็นสังคมชุมชนในที่สุด

2. ความจำเป็นในการดำรงชีวิต การดำรงชีวิตของมนุษย์ต้องอาศัยปัจจัย 4 ประการ คือ อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคซึ่งบางครั้งไม่สามารถดำเนินการหาได้โดยลำพังเช่น การล่าสัตว์เป็นอาหารต้องอาศัยความสามัคคีในการทำงานกันเป็นทีม หรือการรวมตัวกันเพื่อต่อสู้กับเผ่าพันธุ์อื่นที่อาจจะมาทำลายเผ่าพันธุ์ของตน

3. ความจำเป็นต้องได้รับการตอบสนองความต้องการทางจิตวิทยา เช่น ต้องการความปลอดภัย ต้องการได้รับความรัก ความอบอุ่น ความเข้าใจ และได้รับการยอมรับจากเพื่อน ๆ

ความต้องการเหล่านี้ ทำให้มนุษย์ไม่อาจอยู่โดดเดี่ยวตามลำพังได้ จึงต้องอยู่ร่วมกันเป็นสังคมและเมื่อนุษย์อยู่กันเป็นสังคมไม่ว่าสังคมขนาดเล็ก หรือขนาดใหญ่ แต่ละคนที่มาอยู่ร่วมกันนั้นต่างก็มีความแตกต่างกัน (Individual) ความแตกต่างกันในเรื่อง ร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ สังคม เพศ นอกจากนี้ยังแตกต่างกันในเรื่องของ ประสบการณ์ เจตคติ ค่านิยม และความเชื่ออีกด้วย หากทุกคนสามารถร่วมใจกันมีความสามัคคีบนพื้นฐานของความแตกต่างแล้วนำมาสร้างสรรค์ให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ ที่ดีและเป็นประโยชน์ก็จะก่อให้เกิดการพัฒนาในทุกมิติ เพราะความคิดเกิดจากองค์ความรู้ หรือประสบการณ์ต่าง ๆ ที่เก็บสะสมไว้ของแต่ละบุคคลย่อมจะรอบคอบกว่า และมีโอกาสผิดพลาดมีน้อยกว่าการคิดคนเดียว

สาเหตุความขัดแย้ง

การที่มนุษย์มารวมกันเพื่อการดำรงชีวิตเป็นสังคมไม่ว่าจะเป็นสังคมขนาดเล็ก เช่น สังคมครอบครัว และขยายออกไปเป็นสังคมที่มีขนาดใหญ่ขึ้น กล่าวคือ เป็นสังคมในระดับชุมชน ตำบล อำเภอ จังหวัด ประเทศ ผลกระทบที่ติดตามมาซึ่งไม่อาจสามารถหลีกเลี่ยงได้คือ ความขัดแย้งโดยสามารถแบ่งความขัดแย้งที่เกิดขึ้นออกได้เป็น 3 ประการ คือ

1. ความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น ใครควรจะได้สัดส่วนเท่าไร มากน้อยเพียงใด จะมีความขัดแย้งเกิดขึ้น ซึ่งในเบื้องต้นก็มักจะตัดสินกันโดยใช้พลังกำลัง ผู้แข็งแรงที่สุดจะได้ผลประโยชน์มากที่สุด

2. ความขัดแย้งในเรื่องสถานะทางสังคม เมื่อรวมเป็นสังคมแล้วจะมีความแตกต่างด้านความคิด เกียรติและศักดิ์ศรี ผู้ซึ่งอยู่ในฐานะได้เปรียบก็จะตั้งตนเองเป็นผู้อยู่ในฐานะสูงกว่า มีโอกาสได้อาศัยอยู่ในถ้ำที่ใหญ่โตกว่า และสะดวกสบายกว่า เป็นต้น

3. ความขัดแย้งในเรื่องของอำนาจ ใครเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการกับทรัพยากร ใครเป็นผู้มีอำนาจในการตั้งกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นมาเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (ลิซิท ซีรเวคิน, 2553)

ความขัดแย้งเมื่อเกิดขึ้นแล้วต้องมีการหาข้อยุติ ซึ่งในอดีตอาจจะใช้กำลังเข้าต่อสู้กันฝ่ายชนะก็จะเป็นผู้ควบคุมอำนาจ และเริ่มออกระเบียบ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ และกฎหมายเพื่อเป็นการจัดระเบียบให้เกิดขึ้นในสังคมซึ่งสมาชิกในสังคมจะต้องปฏิบัติตามเพราะหากไม่ปฏิบัติตามจะต้องถูกลงโทษก่อให้เกิดความเดือดร้อนในการดำรงชีวิต การแก้ไขปัญหาคือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมโดยการบังคับใช้กฎหมายนั้นเป็นการแก้ไขปัญหานั้นนิยมใช้ในปัจจุบันซึ่งหากพิจารณาแล้วจะทราบว่า เป็นการแก้ไขปัญหที่ปลายเหตุ เพราะในความขัดแย้งที่เกิดขึ้นย่อมส่งผลกระทบต่อไปในอนาคต เพราะไม่ว่าฝ่ายใดจะผิดหรือถูกก็ย่อมเกิดการผูกพยาบาทกันทั้งสองฝ่าย ความขัดแย้งเกิดขึ้นเพราะมนุษย์นั้นมีความคิด ทัศนคติ และความต้องการที่มีความแตกต่างกันซึ่งสามารถแบ่งสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งโดยจำแนกเป็น 5 ประการ (ชัยเสกสรรค์ พรหมศรี, 2550) ได้แก่

1. ความต้องการ (Needs) ความต้องการเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทุกคนที่เกิดมามีความต้องการด้วยกันทั้งสิ้น แต่ความต้องการของแต่ละบุคคลจะมีความแตกต่างกันตามสภาพภูมิหลัง หรือสถานะความเป็นอยู่ของตนเอง
2. การรับรู้ (Perceptions) เป็นเรื่องปกติในชีวิตประจำวันของมนุษย์ที่จะมองเห็นแต่ละสิ่งในมุมมองที่แตกต่างกัน ซึ่งความขัดแย้งจะเกิดขึ้น เนื่องจากแต่ละคนแต่ละฝ่ายมีมุมมองหรือการรับรู้ต่อสาเหตุของปัญหา และผลลัพธ์ของปัญหาที่แตกต่างกัน
3. อำนาจ (Power) ขอบเขตของอำนาจ และการใช้อำนาจเป็นสิ่งสำคัญที่ระบุดึงประเภทหรือจำนวนของความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เพราะอำนาจเป็นเครื่องบ่งชี้ว่าความขัดแย้งจะถูกจัดการอย่างไร ความขัดแย้งสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อแต่ละฝ่ายพยายามที่จะทำให้อีกฝ่ายเปลี่ยนการกระทำหรือพฤติกรรมที่ตนเองต้องการ ซึ่งฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอำนาจมากกว่า โอกาสที่จะได้รับประโยชน์จากอีกฝ่ายก็สูงขึ้น และสามารถควบคุมความขัดแย้งได้มากกว่า
4. ค่านิยม (Values) ค่านิยมคือ ความเชื่อหรือหลักเกณฑ์ที่เราพิจารณาว่าเป็นสิ่งสำคัญ ความขัดแย้งที่รุนแรงนั้นเกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีค่านิยมที่แตกต่างกันหรือไม่เท่าเทียมกัน หรือเมื่อค่านิยมไม่มีความชัดเจน ความขัดแย้งสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ยอมรับค่านิยมหรือสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติของอีกฝ่ายหนึ่ง
5. ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) มีบุคคลจำนวนไม่น้อยปล่อยให้ความรู้สึกและอารมณ์มีอิทธิพลเหนือตนในการรับมือกับความขัดแย้ง สาเหตุของความขัดแย้งเกิดขึ้นเพราะบุคคลไม่ให้ความสนใจต่อความรู้สึก และอารมณ์ของตนเองและผู้อื่น

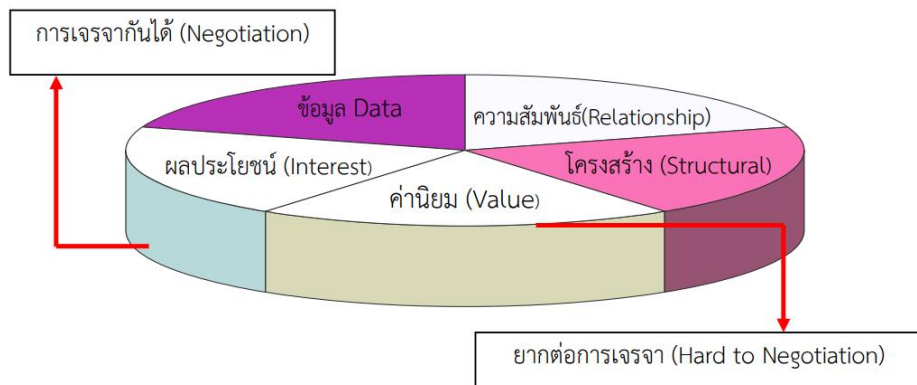
ประเภทของความขัดแย้ง

สาเหตุของความขัดแย้งทั้ง 5 ประการ คือ ความต้องการ การรับรู้ อำนาจ ค่านิยม และความรู้สึกและอารมณ์จึงนำไปสู่ความขัดแย้งในลักษณะต่าง ๆ โดยมีนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้จำแนกความขัดแย้งออกเป็น 2 ประเภทหลัก (พระเทพปริยัติเมธี, 2553) คือความขัดแย้งภายใน (Internal Conflict) อันได้แก่ ความขัดแย้งในแง่ความคิด ความรู้สึก คุณค่าและรสนิยมที่แตกต่าง และความขัดแย้งภายนอก (External Conflict) อันได้แก่ความขัดแย้งที่เกิดจากความสัมพันธ์ผลประโยชน์ข้อมูล โครงสร้างทางสังคมที่แตกต่างกัน ในขณะที่นักวิชาการได้เสนอว่าความขัดแย้งสามารถจำแนกออกไปเป็น 5 ประเภท ประกอบด้วย

1. ความขัดแย้งด้านข้อมูล (Data Conflict) ได้แก่ ข้อมูลขัดกัน ขาดข้อมูล เข้าใจผิดขาดการสื่อสาร หรือสื่อสารไม่ถูกต้อง สับสนเรื่องหน้าที่ มุมมองต่างกันในเรื่องของข้อมูล
2. ความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ (Interest Conflict) ได้แก่ ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรทางด้านธรรมชาติ หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ปรารถนาและต้องการ เช่น อำนาจ ตำแหน่งหน้าที่
3. ความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์ (Relationship Conflict) ได้แก่ บุคลิกภาพ และพฤติกรรมที่ต่างกัน พฤติกรรมทางลบที่เกิดขึ้นซ้ำซาก และวิธีการในการทำสิ่งต่าง ๆ แตกต่าง กันเช่นวิธีการทำงานต่างกัน การตัดสินใจต่างกัน

๔. ความขัดแย้งด้านโครงสร้าง (Structural Conflict) ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงระเบียบกฎเกณฑ์เดิมด้วย ขัดแย้งเกี่ยวกับระเบียบปฏิบัติ ขัดแย้งเนื่องจากขาดความยุติธรรม

๕. ความขัดแย้งด้านคุณค่าหรือค่านิยม (Value Conflict) ได้แก่ ศาสนา โลกทัศน์ หรือความเชื่อต่างกัน การให้ความสำคัญที่ต่างกัน เกณฑ์ประเมินต่างกัน ภูมิหลังทางวัฒนธรรมต่างกัน ภูมิหลังส่วนบุคคลต่างกัน พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ต่างกัน

ภาพที่ 1 วงกลมของความขัดแย้ง (วันชัย วัฒนศัพท์, 2537)

วงกลมของความขัดแย้ง ได้แสดงถึงประเภทของความขัดแย้ง และทำให้สามารถแยกแยะประเภทว่ามืองค์ประกอบอย่างไร และนำเสนอไปสู่การจัดการได้ง่ายขึ้นในขณะเดียวกันยังมีนักวิชาการทางด้านจิตวิทยาบางท่านได้แบ่งย่อยความขัดแย้งออกเป็น 4 ประเภท (Alan B. Henkin, et.al, 2000) ประกอบด้วย

1. ความขัดแย้งด้านเป้าหมาย คือความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการมีเป้าหมายที่แตกต่างกัน ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อบุคคลหนึ่งมีความต้องการต่อสิ่งที่จะได้รับแตกต่างจากอีกบุคคลหนึ่ง
2. ความขัดแย้งด้านความคิด คือความขัดแย้งอันเนื่องมาจากการที่แต่ละฝ่ายมีความคิดเห็นที่ไม่ลงรอยกัน
3. ความขัดแย้งด้านความรู้สึก คือความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมาเมื่อบุคคลหนึ่งมีทัศนคติหรือความรู้สึกที่ขัดแย้งกับอีกฝ่ายหนึ่ง ตัวอย่างความขัดแย้งแบบนี้สามารถพบเห็นได้จากบุคคล 2 คนที่มีความชอบและรสนิยมไม่เหมือนกัน
4. ความขัดแย้งด้านพฤติกรรม คือความขัดแย้งเนื่องมาจากการที่บุคคลหนึ่งกระทำบางสิ่งบางอย่างซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของอีกฝ่ายหนึ่ง เช่น พุดจาหยาบคายหรือดูหมิ่น เหยียดหยาม

พัฒนาการของความขัดแย้ง

ความขัดแย้งในประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเป็นผลที่เกิดขึ้นมาจากสาเหตุต่าง ๆ กันโดยนักวิชาการได้พยายามทำการศึกษาและพบว่าความขัดแย้งมีพัฒนาการ ดังนี้

1. ความขัดแย้งที่ซ่อนอยู่ หรือความขัดแย้งแฝง (Latent Conflict) หมายถึง สถานการณ์ ของความขัดแย้งที่มีแนวโน้มที่จะเกิดความขัดแย้ง หรือความขัดแย้งที่ซ่อนตัว และคุกรุ่นอยู่ภายในจิตใจ หรือภายนอกของบุคคล หรือกลุ่มบุคคล ซึ่งความขัดแย้งชนิดนี้ไม่มีลักษณะที่ปรากฏอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม เมื่อบุคคลหรือกลุ่มบุคคลไม่ตระหนัก หรือให้ความสนใจต่อความขัดแย้งชนิดนี้สถานการณ์ความขัดแย้งก็จะเริ่มส่อแววและปรากฏออกมาภายนอก ให้เราได้เห็นอย่างชัดเจน

2. ความขัดแย้งที่ปรากฏขึ้น หรือความขัดแย้งกำลังก่อตัวเกิดขึ้น (Emerging Conflict) หมายถึง สถานการณ์ที่คู่กรณีหรือประเด็นที่คู่กรณีมีส่วนเกี่ยวข้องมองเห็น และรับรู้ร่วมกันแล้วว่าความขัดแย้งได้เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งคู่กรณีอาจจะมีความตึงเครียดที่เห็นได้อย่างชัดเจน แต่อาจจะยังไม่จำเป็นต้องมีการโต้เถียงกัน การเจรจา หรือการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น

3. ความขัดแย้งที่ปรากฏชัดเจน หรือความขัดแย้งที่ปรากฏออกมาแล้ว (Manifest Conflict) หมายถึง สถานการณ์ที่คู่กรณีต่างก็ได้เข้าไปมีส่วนร่วมรู้เห็นในความขัดแย้งที่เกิดขึ้นอยู่แล้ว จนพบกับสภาพความขัดแย้งที่ไม่มีทางออก บางครั้งความขัดแย้งที่เห็นได้ชัดก็อาจเป็นผลมาจากความขัดแย้งที่ยังแฝงตัวอยู่ไม่ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน เช่น กรณีเพื่อนบ้านใกล้เคียงมีเรื่องขัดแย้งกัน โดยมีการโต้เถียงกันในประเด็นที่เกี่ยวกับการใช้ที่ดินหรือนโยบายสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนสำคัญ ตัวคู่กรณีอาจไม่ได้ตระหนักว่า แท้จริงแล้วมีความขัดแย้งที่ซ่อนเร้นด้านนโยบายอยู่ ด้วยเขาไม่ได้คิดถึง คำนึงถึงนโยบาย หรือข้อกฎหมายใด ๆ

การจัดกรอบเกี่ยวกับการนำเสนอพัฒนาการ หรือวัฏจักรของความขัดแย้ง ย่อมถือได้ว่ามีส่วนสำคัญในการช่วยเหลือบุคคล หรือกลุ่มบุคคล เพื่อที่จะเข้าไปจัดการกับความขัดแย้งได้อย่างถูกต้อง และเหมาะสมกับสถานการณ์เพราะหากเราไม่สามารถวิเคราะห์ได้อย่างชัดเจนว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะนั้นอยู่ในขั้นตอนใด หรือมีความสัมพันธ์กันอย่างไร จะทำให้เกิดความยุ่งยากในการแก้ไข และการแก้ไขอาจจะลุกลามไปสู่ความขัดแย้งในมิติอื่น ๆ ได้ เมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในสังคมโดยย่อมส่งผลให้เกิดความเสียหาย และทำให้สังคมนั้นล่มสลายได้ การที่จะใช้ชีวิตร่วมกันอย่างมีความสุขได้นั้น ต้องพยายามหลีกเลี่ยงหรือรีบหาข้อยุติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นโดยเร็วที่สุดโดยต้องอาศัยปัจจัยหลายมิติร่วมกันเป็นองค์ประกอบโดยขึ้นอยู่กับความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ของแต่ละบุคคลมาผสมผสานกันอย่างกลมกลืน สิ่งสำคัญที่สุดไม่ใช่การแก้ไขความขัดแย้ง แต่เป็นการป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้งโดยการสร้างความสุขในการอยู่ร่วมกันให้เกิดขึ้นในสังคมซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสร้างให้เกิดความสงบสุขโดยแท้จริงและยั่งยืนโดยผู้เขียนได้นำเอาหลักฆราวาสธรรม ประกอบด้วย ความซื่อสัตย์ ความอดกลั้น ความอดทน และความเสียสละ เพื่อนำเสนอเป็นแนวทางป้องกันความขัดแย้งตามวิถีพุทธสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้นในสังคม

แนวทางป้องกันความขัดแย้งวิถีพุทธ

พัฒนาการของความขัดแย้งทำให้ทราบถึงจุดเริ่มต้นของความขัดแย้ง คือ ความขัดแย้งที่ซ่อนอยู่ หรือความขัดแย้งแฝง (Latent Conflict) ซึ่งเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของมนุษย์ซึ่งความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในสังคมทุกวันนี้มีสาเหตุหลัก 5 ประการ คือ ความต้องการ (Needs) การรับรู้ (Perceptions) อำนาจ (Power) ค่านิยม (Values) ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) ดังนั้นไม่ว่าจะมีกระบวนการใด ๆ ที่จะสามารถระงับ หรือแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นแล้วนั้นได้ แต่สุดท้ายจะพบว่าความขัดแย้งต่าง ๆ จะยุติลงเพียงความขัดแย้งที่ปรากฏขึ้นเท่านั้น ส่วนความขัดแย้งที่ยังซ่อนอยู่ภายในจิตใจ ยังคงแอบแฝงเป็นเงามืดอยู่ ซึ่งในพระพุทธศาสนาเรียกว่า ความพยาบาท เปรียบเสมือนการตอกตะปูลงบนแผ่นไม้ แม้ว่าจะถอนตะปูออกจากแผ่นไม้แล้ว แต่รูที่ตะปูทะลุผ่านแผ่นไม้มันยังคงปรากฏอยู่ไม่เลือนหายไป

ความขัดแย้งไม่ใช่สิ่งหอมหวานสำหรับสังคมของมนุษย์ นับแต่จะสร้างความเสียหายให้เกิดขึ้น เพราะหากขัดแย้งกันต่อไปก็มีแต่เสียกับเสีย การที่มนุษย์จะอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข ลดปัญหาที่เกิดจากความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นได้ ไม่ใช่การแก้ไขปัญหามาจากความขัดแย้งที่เกิดขึ้น เพราะเป็นการแก้ไขที่ปลายเหตุ ดังสุภาษิตไทยที่กล่าวว่า “วัวหายแล้วจึงล้อมคอก” แต่ควรป้องกันเพื่อไม่ให้ความขัดแย้งเกิดขึ้นได้ ดังสุภาษิตไทยที่กล่าวว่า “กันไว้ดีกว่าแก้” ซึ่งแนวทางในการป้องกันความขัดแย้งนั้นในพระพุทธศาสนามีหลากหลายหลักธรรมที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้เป็นอย่างดี แต่ในที่นี้ผู้เขียนขอนำเสนอหลักสังคหวัตถุธรรม เพราะเป็นหลักธรรมที่สามารถป้องกันความขัดแย้งได้อย่างยั่งยืนซึ่งสังคหวัตถุ หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี หรือหลักในการสงเคราะห์ ประกอบด้วย 1) ทาน หมายถึง การให้ การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเสียสละ การแบ่งปัน การช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของและหมายรวมถึงให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน 2) ปิยวาจา หมายถึง วาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจาซาบซึ้งใจ คือกล่าวคำสุภาพไพเราะอ่อนหวานสมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยินดี 3) อติจริยา หมายถึง การประพฤติประโยชน์ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญ สาธารณประโยชน์ตลอดถึงช่วยแก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม 4) สมานัตตตา หมายถึง ความมีตนเสมอต้นเสมอปลาย ปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย และเสมอในสุขทุกข์โดยรวมรับรู้ร่วมแก้ไข ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะบุคคล เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2558) แนวทางป้องกันความขัดแย้งตามวิถีพุทธโดยการนำหลักสังคหวัตถุมาประยุกต์ใช้ให้เกิดเป็นรูปธรรมเพื่อป้องกันความขัดแย้งสามารถดำเนินการ ดังนี้

1. การป้องกันสาเหตุของความขัดแย้งที่เกิดจากความต้องการ (Needs) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ ๑ คือ ทาน กล่าวคือ มีความโอปปาติกะ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน มีการแบ่งปันช่วยเหลือเจือจานแก่บุคคลอื่นซึ่งการให้ทานเป็นการแสดงออกถึงความโอปปาติกะซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยให้เกิดความรัก ความผูกพันซึ่งกันและกันของมนุษย์ในสังคม เช่น ในสถานการณ์ปัจจุบันที่ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา

2019 (COVID-19) หลายภาคส่วน รวมถึงประชาชนด้วยกันได้ออกมาแสดงถึงพลังในความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่โดยจัดตั้งโรงงานเพื่อบริจาคทรัพย์ บริจาคอาหารแห้ง น้ำดื่มให้แก่ผู้ประสบปัญหาในการดำเนินชีวิตเพื่อบรรเทาความเดือดร้อน หรือผู้ประสบปัญหาจากภัยพิบัติ การบริจาคผ้าห่ม เสื้อกันหนาวให้แก่ประชาชนทางภาคเหนือ การมอบทุนการศึกษาให้แก่นักเรียน รวมถึงการไม่เอาใจเอาเปรียบบุคคลอื่นในด้านต่าง ๆ เป็นต้น เป็นการแสดงออกซึ่งความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความเสียสละ และการแบ่งปันนั้นเป็นการป้องกันสาเหตุของความขัดแย้งที่เกิดจากความต้องการ (Needs) เพราะมนุษย์ทุกคนย่อมมีความต้องการในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะความต้องการปัจจัยที่เป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตเบื้องต้นทั้ง 4 ประการ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญสำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์ การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สิ่งของต่าง ๆ ให้แก่บุคคลอื่นนั้นเป็นการแสดงออกซึ่งความมีน้ำใจไมตรีต่อกันซึ่งส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดี เช่น เกิดความรัก เกิดความปรารถนาดีต่อกันรวมทั้งยังเป็นการการยึดเหนี่ยวจิตใจของกันและกันไว้ได้ ซึ่งทางการบริหารนับได้ว่าเป็นวิธีในการครองใจของบุคคลอื่น ผู้ที่มีความตระหนี่นั้นไม่สามารถที่จะผูกมิตรหรือยึดเหนี่ยวจิตใจของมิตร และบริวารไว้ได้ซึ่งในการให้ทานนี้พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญการให้ไว้มากมาย เช่น “ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก” “ผู้ให้ย่อมผูกมิตรไว้ได้” เป็นต้น การให้ทานนั้นไม่ได้จำกัดเพียงสิ่งของเท่านั้นยังหมายถึงการให้อภัยซึ่งกันและกันที่เรียกว่า “อภัยทาน” หมายถึง การไม่พยาบาทจองเวรกันและกัน แม้แต่การให้อภัยศัตรูที่มุ่งร้าย และยังหมายถึงการแนะนำในสิ่งที่ดีมีประโยชน์ที่เรียกว่า “ธรรมทาน” ซึ่งธรรมทานข้อนี้ถือว่ามียผลมากกว่าทานอื่น ๆ ดังที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรับรองว่า “การให้ธรรมะเป็นทาน ชนะการให้ทั้งปวง” เพราะเป็นการแสดงออกซึ่งความรัก ความปรารถนาดีต่อกันโดยให้ข้อคิด หรือแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเหมาะสมที่จะนำไปสู่ความสุขที่แท้จริง เมื่อมนุษย์ในสังคมมีจิตใจที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันดังกล่าวย่อมสามารถที่จะอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข และป้องกันความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นอีกประการหนึ่ง

2. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุที่เกิดจากการรับรู้ (Perceptions) และความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ ๒ คือ ปิยวาจา กล่าวคือ การมีวจีไพเราะ การมีคำพูด หรือการสื่อสารที่ไพเราะ อ่อนหวานน่าฟังเป็นการสร้างสัมพันธ์ไมตรีที่ดีต่อกันทำให้เกิดความนิยมชมชอบ เกิดความสามัคคี เช่น การพูดด้วยความสุภาพ ไพเราะ อ่อนหวาน สร้างกำลังใจ สร้างความสามัคคี โดยเริ่มต้นจากบุคคลใกล้ตัว คือ คนในครอบครัว เพื่อนในห้องเรียน เพื่อนร่วมงาน เป็นการแสดงออกทางคำพูดนับแต่อดีตคำพูดนับได้ว่าเป็นอาวุธที่ทรงพลังอย่างหนึ่งที่ส่งผลโดยตรงต่อการรับรู้ (Perceptions) ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) หมายถึง จะพูดให้เกิดความรัก ความสามัคคี หรือจะพูดให้เกิดความเกลียดชัง ความขัดแย้งให้เกิดความแตกแยกก็ย่อมได้ และคำพูดยังสื่อถึงความคิด ทัศนคติภายในจิตใจของผู้พูดได้อีกด้วย ในทุกศาสนา หรือในแต่ละสังคมให้ความสำคัญต่อคำพูดเป็นอย่างมาก เช่น สุนทรภู่ได้ประพันธ์เกี่ยวกับคำพูดใน “นิราศภูเขาทอง” ไว้ว่า “ถึงบางพูดพูดดีเป็นศรีศักดิ์ มีคนรักสรรถ้อยร้อยจิต แม้พูดชั่วตัวตายทำลายมิตร จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพูดจา” ซึ่งแสดงออกถึงอำนาจของคำพูด ดังนั้น การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุที่เกิดจากการ

รับรู้ (Perceptions) ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) ต้องใช้คำพูดหรือการสื่อสารที่เป็นไปในทิศทางที่ดี การพูดด้วยถ้อยคำสุภาพ ไพเราะ อ่อนหวานชวนฟัง สมานสามัคคี หรือคำพูดที่กระตุ้นความคิดให้เป็นไปในทิศทางที่ดี ก่อให้เกิดไมตรีและความรักใคร่กัน ถลอดถึงคำพูดที่แสดงประโยชน์ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยินดี การมีปัญญานี้มีความสำคัญเป็นอย่างมากในการผูกมิตรหรือรักษาน้ำใจมิตร ซึ่งจะต้องหลีกเลี่ยงหรือดื้อใช้คำพูดที่สื่อสารออกไปใน 4 ลักษณะ กล่าวคือ คำพูดเท็จ คำพูดส่อเสียด คำพูดที่หยาบคาย ช่มชู้ คุกคาม สิทธิและเสรีภาพ และคำพูดที่เพ้อเจ้อหาสาระแก่นสารไม่ได้

3. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากค่านิยม (Values) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ ๓ คือ อตถจริยา กล่าวคือ การสงเคราะห์ผู้คน การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันเป็นการแสดงออกถึงพลังแห่งความสามัคคี ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนเดียวกัน หรือเป็นการยอมรับในความเป็นสมาชิกในกลุ่มนั้น ๆ เช่น การเข้าร่วมเป็นสมาชิกโครงการจิตอาสา “เราทำความดี ด้วยหัวใจ” การให้ความช่วยเหลือ หรือการให้การสนับสนุนกิจกรรมส่วนรวมที่เกิดขึ้นภายในหมู่บ้าน ยึดหลักสุจริต 3 ประการคือ ประการแรก กายสุจริต เว้นจากความพยาบาท ความอาฆาตมุ่งการทำลายชีวิตของบุคคลอื่น เว้นจากการลักทรัพย์ด้วยวิธีการต่าง ๆ และเว้นจากการประพฤติผิดในกาม ประการที่สอง วาจสุจริต มีความประพฤติชอบทางวาจา เว้นจากการพูดเท็จเพื่อให้ร้ายบุคคลอื่น เว้นจากการพูดส่อเสียดให้เจ็บช้ำใจ เว้นจากการพูดคำหยาบ และเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อไร้สาระไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ ประการที่สาม มโนสุจริต มีความประพฤติชอบทางใจ ไม่คิดโลภอยากได้ของผู้อื่น ไม่คิดอาฆาต คิดวางแผนปองร้ายผู้อื่น แต่คิดไปในวิถีที่เป็นไปในทางที่ชอบประกอบด้วยธรรม เห็นชอบในสิ่งที่ดีงาม เป็นประโยชน์ เป็นการแสดงออกซึ่งน้ำใจไมตรีที่ดีต่อกันในการให้ความช่วยเหลือต่อกิจกรรมต่างที่เป็นสาธารณะ หรือการช่วยเหลือผู้อื่นในเวลาที่เป็นจำเป็นไม่เป็นคณินงินดูดาในยามที่ผู้อื่นเกิดความเดือดร้อน รู้จักการเสียสละไม่เห็นแก่ตัว ไม่เห็นแก่ความสุขสบายส่วนตัว มีน้ำใจช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่หวังผลตอบแทน ด้วยกำลังความคิด กำลังกาย และกำลังทรัพย์ การทำ ตนให้เป็นประโยชน์เท่าที่จะทำได้ เช่น ส่งเสริมจริยธรรม ส่งเสริมให้ผู้อื่นได้รับสิ่งที่ดี การช่วยเหลือผู้อื่นจะทำให้หมู่คณะ และสังคม และประเทศชาติมีความก้าวหน้า ได้รับความสำเร็จในสิ่งต่าง ๆ เป็นอย่างดี การสงเคราะห์ผู้คนในที่นี้ต้องเริ่มจากสังคมใกล้ตัวมากที่สุดก่อน กล่าวคือ สมาชิกในครอบครัว เพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน แล้วจึงขยายออกไปในสังคม และนอกจากจะบำเพ็ญตนให้ความช่วยเหลือบุคคลอื่นแล้วนั้น ในทางกลับกันก็ต้องไม่ทำตนให้เป็นที่เดือดร้อนแก่บุคคลอื่นด้วยซึ่งเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากค่านิยม (Values) ที่แตกต่างกัน หรือไม่เท่าเทียมกัน

4. ความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากอำนาจ (Power) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ ๔ คือ สมานัตตตา กล่าวคือ วางตนเหมาะสม การวางตนให้มีความเหมาะสมในภาระหน้าที่ หรือในฐานะของตนเองภายในสังคม เช่น การวางตัว หรือการประพฤติตนให้เหมาะสมในสถานะต่าง ๆ ของตนเอง เช่น การวางตัวในสังคมครอบครัว การวางตัวในสังคมเป็นต้น และยังเป็นการประพฤติตนอยู่ในความเสมอภาค เช่น ไม่ถือตัว ไม่ถือตน ปฏิบัติต่อทุกคนเสมอ

กัน ไม่ทำตนอยู่เหนือระเบียบ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ การไม่เอาัดเอาเปรียบเพื่อนร่วมงาน ไม่เอนเอียงด้วยอคติ คือ ลำเอียงด้วยความรักความพอใจ ลำเอียงด้วยความโกรธ ความขุนเคืองเพราะทัศนคติไม่ตรงกัน ลำเอียงด้วยความลุ่มหลงในมานะทิฐิของตนเอง ปิดใจไม่ยอมรับฟังความคิดของบุคคลอื่น และลำเอียงด้วยความกลัว ความหวาดหวั่นจากภัยที่จะเกิดขึ้นแก่ตนเองความมีตนเสมอต้นเสมอปลายเป็นการปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย ร่วมทุกข์ร่วมสุข ร่วมรับรู้ร่วมแก้ไข ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะของแต่ละบุคคล เหตุการณ์ และสิ่งแวดล้อมให้ถูกต้องตามธรรมในแต่ละกรณี การไม่คบมิตรเพราะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน มิใช่ว่าเมื่อเห็นว่ามีมิตรหมดประโยชน์สำหรับตนแล้วก็เริ่มห่างเหินหรือเลิกคบไป การคบหามิตรจะต้องคบด้วยความจริงใจ และมีความเสมอต้นเสมอปลายในยามที่มิตรรุ่งเรืองและคราวตกต่ำซึ่งเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากอำนาจ (Power) โดยแต่ละฝ่ายพยายามที่จะทำให้อีกฝ่ายเปลี่ยนการกระทำหรือพฤติกรรมที่ตนเองต้องการ ซึ่งฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอำนาจมากกว่า โอกาสที่จะได้รับประโยชน์จากอีกฝ่ายก็สูงขึ้น

กล่าวโดยสรุปได้ว่า สังคหวัตถุ 4 เป็นเหมือนป้อมปราการที่ขวางกันป้องกันความขัดแย้งเป็นหลักที่สร้างให้เกิดความรัก ความสามัคคีในสังคมให้ไปสู่ความสงบสุข และลดการย่ำยีบีฑากันและกัน มองเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเป็นสิ่งมีชีวิตที่จะคอยดำรงช่วยเหลือ ไม่มองเพื่อนมนุษย์ด้วยกันคือเหยื่อที่จะคอยเอาัดเอาเปรียบกัน

บทสรุป

สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจระหว่างมนุษย์ในสังคมให้เกิดความรัก ความผูกพัน และความสามัคคีซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญในการป้องกันความขัดแย้ง ดังนี้

1. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากความต้องการ (Needs) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ 1 คือ โอบอ้อมอารี (ทาน) การให้ด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งมีลักษณะเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ เช่น การให้ทรัพย์สิน การแบ่งปันสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือกัน และในลักษณะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เช่น การให้ความรู้และแนะนำสั่งสอน การให้อภัยทาน และการให้ธรรมทานซึ่งการให้ดังกล่าวนี้เป็นการสร้างความรัก ความผูกพันให้เกิดขึ้นภายในสังคมเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากความต้องการ (Needs)

2. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากการรับรู้ (Perceptions) ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ 2 คือ วจีไพเราะ (ปิยวาจา) การพูดด้วยความสุภาพ ไพเราะ อ่อนหวาน สร้างกำลังใจ สร้างความสามัคคี โดยเริ่มต้นจากคนในครอบครัว เพื่อนในห้องเรียน เพื่อนร่วมงานเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีต่อกันเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากการรับรู้ (Perceptions) ความรู้สึกและอารมณ์ (Feelings and Emotions)

3. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากค่านิยม (Values) สามารถป้องกันได้หากมนุษย์ในสังคมนำหลักสังคหวัตถุข้อที่ 3 คือ สงเคราะห์ผู้คน (อตถจริยา) การประพฤติประโยชน์ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและสังคมการให้ความช่วยเหลือ หรือการให้การสนับสนุน

กิจกรรมส่วนรวมที่เกิดขึ้นภายในหมู่บ้านโดยไม่มุ่งหวังผลประโยชน์ตอบแทนเพื่อตนเองเป็นที่ตั้ง แต่มุ่งหวังผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่บุคคลในสังคมเป็นที่ตั้งซึ่งเปรียบเสมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน และเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากค่านิยม (Values) ที่แตกต่างกัน หรือไม่เท่าเทียมกัน

4. การป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากอำนาจ (Power) วางตนเหมาะสม (สมานัตตตา) เป็นการวางตัว หรือการประพฤติตนให้เหมาะสมแก่ฐานะของตนในสังคม เหมาะสมกับภาระหน้าที่ของตนที่รับผิดชอบ ไม่ทำตนอยู่เหนือกฎระเบียบ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ การไม่เอาัดเอาเปรียบเพื่อนเพื่อนร่วมงาน ไม่เอนเอียงด้วยอคติเป็นการสร้างความเชื่อมั่น ความศรัทธา และความเสมอภาคให้เกิดขึ้นในสังคมเป็นการป้องกันความขัดแย้งที่มีสาเหตุเกิดจากอำนาจ (Power)

เอกสารอ้างอิง

- ชัยเสถียร พรหมศรี. (2550). *การจัดการความขัดแย้งในองค์กร*. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ็กสเปอร์เน็ท จำกัด.
- พระเทพปริยัติเมธี (สฤณี สิริธโร). (2553). *ภาวะผู้นำเชิงพุทธกับการจัดการความขัดแย้งในสังคมไทย*. (รายงานการวิจัย). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิทยาลัยสงฆ์ นครสวรรค์.
- ลิขิต อีระเวทิน. (2553). ความขัดแย้งและการแก้ปัญหา. *วารสารสถาบันพระปกเกล้า*, 8(1), 5-15.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2537). *ความขัดแย้ง: หลักการและเครื่องมือแก้ปัญหา*. ขอนแก่น: โรงพิมพ์ศิริภณท์ออฟเซ็ท.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2558). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 30). กรุงเทพฯ: มูลนิธิธรรมทานกุศลจิต.
- Henkin, A.B. et.al. (2000). Conflict management strategies of principals in site-based managed schools. *Journal of Educational Administration*, 38(2), 142–158.

